

Robert C. Davis, *Costruttori di navi a Venezia (Vita e lavoro nell'arsenale di Venezia, il più grande complesso produttivo preindustriale dell'età moderna)* (Vicenza, 1997.) 339 str.

Mletački arsenal ubrajao se u prošlim stoljećima u vodeće industrijske komplekse na Sredozemlju i bio je glavno ishodište vojne i pomorske moći Republike Sv. Marka. Počeci arsenala vezani su uz osmišljenu državnu politiku usmjerenu na trgovinu i pomorstvo (Stato del mar), a poticaji i uzori bili su brodograditeljsko naslijeđe kasne antike, Bizanta i islamskog svijeta. Stvarni zamah gradnji i širenju arsenala daju križarski ratovi, potreba za prijevozom goleme kršćanske vojske i otvorene mogućnosti trgovine na Levantu. U izvorima s kraja XIII. stoljeća arsana označava skup škverova razasutih u više dijelova grada, posebice u predjelu Terranova uz današnju obalu oko Trga Sv. Marka. U idućem stoljeću taj prostor postaje nedovoljan za rastuće potrebe mletačke države te se sjedište arsenala premješta na područje istočnoga gradskoga predjela Castello (Darsana Nuova i Darsana Nuovissima). Postupno se uređuju plovidbeni kanali uokolo arsenala, proširuju i poboljšavaju tehnička svojstva škverova, grade nove majstorske radionice, oružarnice, spremišta, kuće za radnike i upravitelje te sustav fortifikacija koji štiti arsenal od napada s mora. S vremenom arsenal postaje sjedište logistike za širenje mletačke pomorske moći na Sredozemlju i Levantu. U XVI. st. nastavlja se ubrzano proširenje arsenala koji uoči Ciparskoga rata i Lepantske bitke 1571. godine dostiže najveći opseg - 263.000 m². U isto vrijeme i proizvodni kapaciteti dostižu vrhunac: u veljači i do polovice ožujka 1570. godine izgrađeno je 100 galija na kojima je danonoćno radilo oko 3.000 radnika. Arsenal tada zadivljuje monumentalnošću zidina, golemim prostorom prepunim škverova, radionica i spremišta u kojima na stotine ljudi obavlja najrazličitije vrste poslova. Suvremenici ga nazivaju Babilonijom - "gradom u gradu", gdje se istodobno čuju jezici mnogih naroda. Doba najvećeg zamaha arsenala poklapa se s vremenom opadanja mletačke pomorske i vojne moći na Sredozemlju i Levantu. Republika već uvelike mjeri osjeća suparništvo engleskih, francuskih i španjolskih brodara, a tursko zauzimanje posljednjih stečevina u Egejskom i Jonskom moru ozbiljno sužava moćan imperij Republike Sv. Marka. Sve do posljednjeg dana opstojnosti Republike mletačka državna vlast ulaže znatna sredstva u modernizaciju i proširenje arsenala. Sudbonosne 1797. godine arsenal dopijeva pod francusku upravu kao jedan od najvećih vojno-pomorskih kompleksa na Sredozemlju. Iako će arsenal imati značajnu ulogu i tijekom XIX. stoljeća i u oba svjetska rata, njegova stvarna moć i slava prestaju ukinućem Republike.

Osim za povijest Presjajne Republike, mletački arsenal neodvojiva je sastavnica iz prošlosti hrvatske prekojadranske iseljeničke zajednice u gradu na lagunama. Tijekom svih prošlih stoljeća, a poglavito u doba najučestalijih migracija s istočne na zapadnu obalu Jadrana, velik broj hrvatskih iseljenika trajno je zaposlenje nalazio u brojnim brodogradevnim pogonima arsenala. Dalmatinski, bokeljski i istarski graditelji brodova, tesari, zidari, izrađivači vesala i brodske opreme, nosači i pletilje jedara hrvatskoga podrijetla sastavnica su bez koje je teško zamisliti društveno svakodnevlje arsenala u stoljećima njegove najveće slave i moći.

O povijesti mletačkoga arsenala napisane su brojne monografije, studije i radovi, kako talijanskih istraživača, tako i proučavatelja iz brojnih europskih zemalja. Među brojnim djelima izdvajaju se dostignutom metodološko-sadržajnom razinom prinosi povjesničara M. Aymarda, G. Bellavitisa, R. Chirivia, V. Fontane, G. D. Romanellia, U. Pizzarella i drugih.

Knjiga američkog povjesničara Roberta C. Davisa pod gornjim naslovom novi je dragocjen prinos proučavanju povijesti nekada vodećeg sredozemnog vojno-pomorskog kompleksa. Djelo je zasnovano na iščitavanju i raščlambi brojnih fondova iz mletačkih pismohrana (Archivio di Stato di Venezia, poglavito fondovi Patroni e Provveditori all'arsenale), knjižnica (Biblioteca Marciana, Museo Correr) i župskih arhiva (matične knjige župa u predjelu Castello). Temeljni cilj rada jest, kako to autor podvlači u uvodnom poglavlju (Introduzione: Lavoratori nell'Officina delle Meraviglie, 7.-19.), prikazati obilježja i ustroj rada u raznovrsnim pogonima arsenala, ukazati na nosioce pojedinih skupina zanimanja (profesionalne djelatnike), njihovu društvenu strukturu, imućnost, društveni ugled i opću ulogu u mletačkom svakodnevlju. Posebnu pozornost autor pridaje skupini stalno zaposlenih djelatnika $\ddagger$ arsenalotta $\ddagger$ nosioca sveukupnih proizvodnih djelatnosti u arsenalu, ali i iznimno važnog čimbenika u sveukupnoj društvenoj strukturi prošlostoljetnih Mletaka.

U prvom poglavlju (Formazione e natura della forza lavoro dell'Arsenale, 21.-80.) autor raščlanjuje proizvodne djelatnosti u arsenalu, dijeleći ih na tri temeljna sektora: 1) izradbu brodova, brodske opreme i remont; 2) proizvodnju oružja te 3) proizvodnju brodske užadi i konopa. Arsenalotti kao vodeći nosioci proizvodnje u šķverovima (graditelji brodova, tesari, izrađivači brodske opreme i oružja) pripadali su majstorima tzv. glavnih djelatnosti (Maestranze ordinarie) te su se time zorno razlikovali od brojnih, ali manje cijenjenih pomoćnih službi (nosači ili fakini, kovači, zidari i dr.). Najveću brojnost i važnost u sustavu mletačke vojno-pomorske privrede arsenalotti dostižu tijekom XVI. stoljeća (uoči Ciparskog rata), kad se, s obzirom na njihovu homogenost, društvenu povlaštenost i potrebitost, drže zasebnom skupinom unutar mletačkog sloja pučana ("patricijat unutar mletačkih obrtnika"). Razmatrajući, nadalje, sustave plaća arsenalotta i ostalih službi u arsenalu kroz pojedina stoljeća, autor napominje da u vrijeme opadanja mletačkoga vojnog i gospodarskoga prestiža na Sredozemlju (poglavito od kraja XVI. i tijekom XVII. st.) započinje i polagan proces nagrivanja nekoć čvrste radne discipline unutar glavnih službi u državnim pogonima (sve češće krađe materijala, nedopušteni odlasci i bijegovi, izostanci s posla i narušavanje radne discipline, manji neredi i sl.).

Drugo poglavlje knjige (Il personale direttivo dell'Arsenale, 81.-137.) odnosi se na ustroj uprave u arsenalu. Podrobno se razmatraju službe Patroni i Provveditori (mletački patriciji, vrhovno nadzorno tijelo arsenala), Ammiraglio (vrhovni nadzornik unutar pogona), Stimadori (procjenitelji i nadziratelji troškova i nabave), Portoneri (čuvari ili nadglednici), Appontadori (nadzornici radnog vremena), Capi i Vicecapi (nadzornici pojedinih djelatnosti), Proti i Sottoproti (predradnici pojedinih poslova), Mastri di truppa (predvodnici manje skupine djelatnika) i dr. Raščlanjuju se njihove ovlasti i djelatnosti, način izbora i rok trajanja službe, plaće i društveni ugled, iskazane časti (odjeća, dodaci plaći, povlastice u odabiru mjesta stanovanja) te druge pripadajuće sastavnice ove strogo hijerarhizirane ljestvice zaposlenika u arsenalu.

Arsenalotti kao prepoznatljiva i kompaktna zajednica zaposlenika na glavnim poslovima u arsenalu središnja su tema treće cjeline (La comunità degli Arsenalotti, 139.-192.). Na njihovu društvenu izdvojenost upućivala je i zasebna urbana struktura uokolo arsenala (predjel Castello): pučka obilježja gradskih četvrti, izostanak velikih gradskih trgova i prostranijih ulica te jednoobraznost nastambi (karakteristične kuće u nizu građene od gradskih vlasti za radnike u arsenalu). Arsenalotte je u Castellu objedinjavala zajednička profesionalna djelatnost, stanovanje unutar istih gradskih četvrti, slična društvena struktura i slična obilježja životnoga svakodnevlja. Župe uokolo brodogradevnih pogo-

na (S. Martino, S. Bisaiò, S. Pietro di Castello, S. Ternità) mjesta su i višestoljetnog obitavanja najvećeg dijela hrvatskih prekojadranskih iseljenika, koji su rješavanje svojih temeljnih egzistencijalnih pitanja pronalazili trajnim zapošljavanjem u nekim pogonima arsenalna. Davis uočava multikulturalni i multinacionalni sastav žiteljstva ovog rubnog dijela grada (*estremo della città*), a kao brojčano posebno zapažene izdvaja grčku, albansku i hrvatsku/skjavunsku (Dalmati, Schiavoni) nacionalnu skupinu. Predstavljajući, nadalje, socijalnu strukturu i materijalne mogućnosti arsenalotta nastanjenih diljem Castella, autor napominje da je uz stereotipne predodžbe o siromašnom sloju gradskih pučana, postojao i ne tako zanemarivo mali sloj imućnijih i društvenim ugledom cijenjenijih majstora (mahom obnašatelja određenih dužnosti u pogonima: proti, capi i dr.). Govoreći o ulozi žene u ovom specifičnom svijetu mletačkih državnih obrtnika, Davis naglašava veliku brojnost udovica i žena koje su zbog zapošljavanja svojih muževa na mletačkim ratnim galijama diljem svijeta same provodile velik dio života, podizale potomstvo, vodile poslove i faktično predstavljale glavu obitelji. Castello je i mjesto velikog broja prostitutki, čestih pojava pučkog praznovjerja (magija, nadrilječništvo) i svakodnevlja koje je graničilo s marginalnim skupinama društva.

U cjelini *Gli Arsenalotti fomentatori di disordini a Venezia (193.-240.)* autor ukazuje na društveno negativne, kriminalne pojave u mletačkoj sredini prouzrokovane ponašanjem arsenalotta koji su u odnosu na ostale pučane slovi kao osobe iznimno grubog i bahatog vladanja. Na osnovi istražnih spisa mletačkih magistratura nadležnih za arsenal prikazana su najčešće prisutna kriminalna djela u kojima se kao glavni sudionici spominju arsenalotti (krade unutar arsenalna, nedopušteni "rad na crno" u privatnim škverovima diljem grada, krijumčarenje), način njihova sprečavanja (kaznene mjere: izgoni, prisilna služba na galijama, zatvorska kazna, smrtne osude i sl.). Kao tipičan oblik agresivnog ponašanja arsenalotta Davis predstavlja tradicionalne "borbe na mostovima" (*Battaglie sui ponti*), u kojima su žitelji Castella (*Castellani*) vodili žestoke "ratove" *palicama* (*bastoni*) sa žiteljima suparničkih gradskih predjela (*Nicolotti*, stanovnici ribarsko-pomorskih četvrti *Dorsodura*). Bitke su mletačkoj vlasti služile kao izvrsno sredstvo kanalizacije nakupljene agresivnosti siromašnijeg dijela gradskoga pučka. U danima održavanja tih borbi mostovi između Castella i Cannaregia pretvarali su se u poprišta žestokih iskazivanja lokalnih antagonizma, dokazivanja premoći pojedinih skupina, a nerijetko su završavali ljudskim žrtvama i mnoštvom teško ozlijeđenih.

Završno poglavlje obrađuje ulogu arsenalotta u civilnim sastavnicama mletačkog društva (*Il ruolo civico degli Arsenalotti nella società veneziana, 241.-287.*). Arsenalotti su kao dobro uvježbane i disciplinirane skupine katkada korišteni kao čuvari određenih dijelova grada (uokolo Duždeve palače i duž Trga Sv. Marka, katkada kao osobna duždeva garda) prigodom javnih svetkovina (npr. Vjenčanje dužda s morem), svečanih posjeta stranih vladara i izaslanstava, ali i kao straža unutar gradskih četvrti uz brodograđevne pogone arsenalna. Skupine arsenalotta djelovale su i kao profesionalne vatrogasne postrojbe, kao dodatna radna snaga i čuvari u državnoj kovnici (*Zecca*), nadzireteli pristiglih brodova i sl. Na kraju autor zaključuje da su arsenalotti po svim svojim obilježjima predstavljali zasebnu i iznutra dobro ustrojenu skupinu mletačkoga društva, povlaštenu i višestruko različitu od ostalih obrtnika i pučana. Svojom brojnošću i značenjem službi koje su obavljali, činili su prevažan dio mletačkoga društva i tvorili glavni potencijal koji je stvarao preduvjete viševjekovne mletačke vojno-pomorske i gospodarske moći diljem Jadrana i Sredozemlja.

U prvom prilogu (*Le suppliche a Venezia*, 289.-311.) autor pomno raščlanjuje molbe i zahtjeve arsenalotta raznovrsnih djelatnosti i vrsta službe, upućene nadležnim magistraturama u razdoblju XVII. stoljeća. Molbe su zoran prikaz tegetnosti djelovanja i življenja pod okriljem državnog nadzora, svjedočanstvo o socijalnom statusu, (ne)imućnosti, materijalnoj kulturi i standardu arsenalotta (među kojima izrijeком spominje i niz hrvatskih useljenika). U drugom prilogu (*Organizzazione della forza lavoro dell'Arsenale alla metà del Seicento*, 313.-317.) shematski je prikazana hijerarhija vlasti i uprave u arsenalu u XVII. stoljeću. Na kraju knjige nalaze se autorove zahvale (319.-320.), popis korištenih vrela i literature (321.-334.) te kazala osobnih imena i zemljopisnih pojmova (335.-339.).

Djelo Roberta J. Davisa neprijeporan je prinos poznavanju povijesti arsenalotta - središnjeg ljudskog potencijala i glavnih obnašatelja temeljnih proizvodnih djelatnosti u mletačkoj ratnoj industriji kroz prošlost. Iako se autor nije podrobnije pozabavio udjelom, brojnošću i značajem pojedinih nacionalnih skupina djelatnih u arsenalu (među kojima su Hrvati imali osobito zapaženo mjesto), knjiga je vrijedno pomagalo za nove spoznaje o svakodnevnom životu jedne značajkama prepoznatljive i zasebne društvene skupine u zlatno doba povijesti Prevedre Republike.

Lovorka Čoralić

Enver Imamović, *Historija bosanske vojske* (Sarajevo, 1999.) 325 str.

Imamovićevu *Historiju bosanske vojske* tiskao je isti izdavač koji je 1998. g. objavio i njegovu knjigu *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*.¹ Tom je knjigom grupacija kojoj je već Imamović dulje glasnogovornikom, otvoreno pozvala na eliminaciju neislamskih naroda (ponajprije Hrvata i Srba) iz Bosne i Hercegovine, a na što je ukazivano u više navrata².

Cilj i posljednje Imamovićeve knjige potpunosti je prethodnom. Tobožnjim dokazivanjem kontinuirane borbe Bosanaca (čiji su dakako neposredni potomci Bošnjaci-muslimani) za obranu nezavisnosti Bosne i Hercegovine "od prije 600, 700, 900 i 1000

¹ Dr. Enver IMAMOVIĆ, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART 7, Sarajevo, 1998.

² Mladen ANČIĆ, *Bosna od Omiša do Igala?! ili Kako razmišlja bosanskomuslimanska inteligencija. Neum i bosansko primorje*, (Grupa autora), Vojna biblioteka - Press centar Armije BiH, Sarajevo, 1994. *Croatia Christiana Periodica. Časopis Intituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu*, 36 (1995.) 110.-115.; Fra Ignacije GAVRAN, *Čiji su bosanski krstjani?*. *Kalendar Svetoga Ante* 1997., "Svjetlo riječi", Livno (Sarajevo), 1997., 41.-50.; Ante ŠKEGRO, *Eliminacija Hrvata (i Srba) iz Bosne i Hercegovine na pseudoznanstveni način. Bosna franciscana*, VI/10 (1998.) 216.-236.; isti, Dr. Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, "ART 7", Sarajevo 1998., 115. str. + 33 sl. Naklada 1.000 primjeraka. *Povijesni prilozi* 17 (1998.) 308.-330.; isti, *Eliminacija Hrvata (i Srba) iz Bosne i Hercegovine na pseudoznanstveni način. Hrvatska misao* III/11-12 (1999.) 317.-338.; isti, *Kad ozeleni Bosna. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XXXI/1 (1999.) 137.-142.; isti, *Čiji je kralj Stjepan Tomašević? Crkva na kamenu* XX/12 (229) 1999., 13.